

JANUSZ TREMPAŁA
Bydgoszcz

ROZUMOWANIE DZIECI W WIEKU SZKOLNYM W SYTUACJACH NACISKU SPOŁECZNEGO

1. Wprowadzenie

Podjęta w prezentowanych tu badaniach problematyka, dotyczy niektórych teoretycznych zagadnień poznawczego funkcjonowania człowieka, w sytuacjach nacisku społecznego. Przedstawione poniżej rezultaty badań opisują ogólne prawidłowości rozumowania podmiotu, w sytuacjach nacisku społecznego i tendencji rozwojowych w tym zakresie.

Możemy powiedzieć, że nacisk społeczny jest nieodłącznym elementem niemal każdej interakcji społecznej. Stąd, sytuacje nacisku społecznego są zaliczane do podklasy sytuacji interakcji społecznych¹. Sytuacje tego rodzaju przeżywamy stosunkowo często w naszym życiu codziennym. Dotyczy to w równym stopniu dzieci jak i ludzi dorosłych.

Zgodnie z teorią psychicznej oporności J. Brehma² możemy powiedzieć, że reakcje na nacisk społeczny zależą od subiektywnej oceny stopnia zagrożenia własnych interesów w danej sytuacji. Szereg badań podjętych przez tego Autora wskazuje, że presja społeczna wymaga od jednostki poznawczego ujęcia całokształtu warunków danej sytuacji. Napotykając presję, podmiot dokonuje oceny możliwości wewnętrznych /predyspozycji/, możliwości zewnętrznych /społecznych i materialnych warunków działania/ w kontekście własnych potrzeb, wartości i celów.

Dotychczasowe badania dostarczają jednak zbyt mało informacji na temat sposobów poznawczego opracowywania nacisku społecznego przez jednostkę. Rezultaty niektórych badań nad poznawczym funkcjonowaniem człowieka w warunkach presji społecznej wskazują, że dokonujące się w sytuacji nacisku społecznego zmiany w przekonaniach i zachowaniu jednostki, zależą od jej zdol-

ności do decentracji i rozumowania moralnego³. Badania te wskazują również, że jednostka opracowując poznawczo daną sytuację, ujmuje presję z punktu widzenia pewnej "logiki" faktów lub wartości społecznych⁴. Należy więc sądzić, że sposób w jaki jednostka interpretuje spostrzeganą sytuację oraz uzasadnia reakcje na presję związany jest z poziomem rozwoju poznawczego.

Zgodnie z teorią J. Piageta⁵ rozwój poznawczy przebiega na trzech poziomach i odpowiada trzem zsynchronizowanym procesom. Pierwszy z nich jest procesem intelektualnym i opisuje przejście od "a b s o l u t y z m u" /akceptacja każdej percepcji jako oddzielnej i niezależnej istoty rzeczy/ do "r e l a t y w i z m u" /gdzie każda koncepcja i obiekt rozpatrywany jest w relacji do innych/. Drugi z tych procesów jest procesem społecznym i odzwierciedla przejście od "e g o c e n t r y z m u" /nieuświadamianie sobie cudzej perspektywy/ do "w z a j e m n o ś c i" /umiejętność spojrzenia z cudzego punktu widzenia/⁶. Trzeci z procesów jest wynikiem interakcji między procesami intelektualnymi i społecznymi. Opisuje on przejście od "s u b i e k t y w n o ś c i" /przekonanie, że wszystko pochodzi lub jest w relacji do mnie/ do "o b i e k t y w n o ś c i" /gdzie jednostka może rozróżnić co pochodzi z wewnątrz, a co jest częścią rzeczywistości zewnętrznej, obserwowalnej również przez innych ludzi/⁷.

W kontekście powyższych rozważań wyłania się szereg problemów. Na niektóre z tych pytań chciałabym udzielić odpowiedzi w niniejszym artykule: 1/ w jaki sposób badane dzieci ujmują sytuacje nacisku społecznego ze strony dorosłych, 2/ czy sposoby te ulegają zmianie wraz z wiekiem badanych, 3/ czy zgodnie z teorią J. Piageta, zmiany w ujmowaniu sytuacji presji społecznej przebiegają wraz z wiekiem w kierunku coraz większego "relatywizmu" i "wzajemności"?

Poruszone tu problemy są istotne, moim zdaniem, w rozwijanej w naszym Zakładzie problematyce poradnictwa życia. Rozumowanie moralno-społeczne, może być bowiem uznane za ważny element kontroli moralnej działań, która zdaniem H. Kaji⁸, stanowi jeden z podsystemów struktury życia. Zgodnie z rozważaniami tego Autora,

rezultaty prezentowanych badań mogą być interpretowane w kategoriach możliwości wzbudzania refleksji moralnej, a w związku z tym, w relacji do określonych celów poradnictwa moralnego. Zagadnieniem tym zajmę się w oddzielnym opracowaniu.

2. Metoda

Sposób pomiaru

Zastosowano pięć historyjek-opowiadań o charakterze projekcyjnym ustrukturalizowanych na tyle, aby ukierunkować rozumowanie badanych zgodnie z celem badań. Historyjki te opisywały różnorodne sytuacje presji społecznej. Nacisk kierowany był na bohatera historyjki w formie polecenia ze strony osób dorosłych /rodziców i nauczycieli/. Dotyczył różnorodnych sfer aktywności dziecka w sytuacjach szkolnych i domowych.

Po odczytaniu historyjki eksperymentator prosił badane dziecko, aby powtórzyło treść usłyszanego opowiadania. Następnie proszono dziecko, aby powiedziało, jak jego zdaniem w danej sytuacji zachowa się bohater opowiadania oraz proszono o uzasadnienie swej odpowiedzi /"powiedz mi, dlaczego Janek /chłopcy/ lub Marysia /dziewczynki/ tak postąpiła?/. Po uzyskaniu odpowiedzi na te pytania proszono dziecko, aby powiedziało, jak jego zdaniem powinien zachować się bohater opowiadania i jak wyżej, proszono o uzasadnienie odpowiedzi, tym razem w kategoriach powinności.

Dwa pierwsze z zadawanych dzieciom pytań odnosiły się do rzeczywistych reakcji dziecka na presję i dotyczyły presji bezpośrednich poleceń. Dwa następne pytania dotyczyły reakcji na presję w sferze powinności i dotyczyły presji wartości i norm społecznego postępowania.

W przypadku braku lub niepełnej odpowiedzi, eksperymentator starał się nie ukierunkowywać rozumowania dziecka, starał się zachęcić do odpowiedzi poprzez powtórzenie tego, co już dziecko powiedziało lub poprzez powtórzenie pytania.

Zebrane w ten sposób wypowiedzi badanych dzieci /660 wypowiedzi/ analizowane były z punktu widzenia przejawianych sposobów rozumowania w sytuacjach nacisku społecznego. W analizie

tej uwzględnione zostały kryteria rozumowania logicznego, opisywane przez J. Piageta, oraz kryteria rozumowania moralnego wskazywane przez L. Kohlberga⁹. W ten sposób udało się wyodrębnić 7 kategorii wypowiedzi badanych dzieci, różnicujących wyraźnie sposoby uzasadniania reakcji na presję zawartą w określonej sytuacji. Kategorie te opisywane są w części poświęconej результатам badań. Ocena wypowiedzi badanych dzieci z punktu widzenia wyróżnionych kategorii, dokonana została przez dwóch niezależnych sędziów kompetentnych. Stopień zgodności sędziów, w zakresie oceny poszczególnych uzasadnień podawanych przez dzieci, wahał się do 45 do 70 procent. W związku z tym, ostateczną ocenę klasyfikującą dane uzasadnienie do danej kategorii analizy, sędziowie uzgadniali między sobą.

Opis badanej próby

Ogółem przebadano 66 dzieci w grupach wiekowych: 8-9 lat /20 osób/, 10-11 lat /18 osób/, 12-13 lat /16 osób/, 14-15 lat /16 osób/.

W grupie tej znajdowało się 32 chłopców i 34 dziewczęta dobranych losowo w poszczególnych grupach wiekowych.

Badania te przeprowadzono w miesiącu listopadzie roku szkolnego 1979/1980 w Szkole Podstawowej nr 36 w Bydgoszczy. Badania miały charakter indywidualny i prowadzone były w trakcie lekcji szkolnych w pomieszczeniu Poradni Społeczno-Wychowawczej na terenie szkoły.

3. Rezultaty badań

Sposoby uzasadniania przez badane dzieci reakcji na presję społeczną w różnych grupach wiekowych

Omawiane tu badania dostarczyły 660 wypowiedzi, które poddane zostały analizie jakościowej. Wstępne zapoznanie się z tymi wypowiedziami pozwoliło stwierdzić duże zróżnicowanie w sposobach uzasadniania przez badane dzieci reakcji na presję społeczną, zarówno w zakresie bezpośrednich poleceń jak i wartości czy reguł społecznego postępowania. Uwzględniając wymiary roz-

woju poznawczego opisane przez J. Piageta oraz rozwoju rozumowania moralnego L. Kohlberga¹⁰ udało się wyróżnić 7 kategorii opisujących, wyraźnie różniące się między sobą sposoby uzasadniania podejmowanej przez dzieci reakcji na presję społeczną /w kategoriach reakcji rzeczywistych i w kategoriach powinności/:

1. Uzasadnianie przez k a r ę

Uzasadnianie reakcji na presję poprzez antycypację przykrych konsekwencji ich podjęcia lub zaniechania. Tendencja do unikania odczuwalnych kar fizycznych /np. "... gdyby Janek nie zrobił tego tak jak mama chciała, to dostałby lanie". itp./, przykrych deprywacji ograniczających aktywność dziecka /np. "..., bo bała się, że znowu za karę będzie musiała siedzieć w domu"/, lub tendencja do unikania przykrych dla dziecka stanów wewnętrznych osób wywierających presję /np. "... wtedy Pani jest zła i krzyczy na nas"/.

2. Uzasadnianie poprzez osobistą k o r z y ś ć

Uzasadnianie działań poprzez wskazywanie na przewidywane korzyści w danej sytuacji. Tendencja do rozpatrywania podejmowanych działań z punktu widzenia akceptacji lub dezaprobaty ze strony innych /np. "... mama mogła się pogniewać na Janka, a Janek bardzo kochał mamę" lub "... Marysia wiedziała, że wszystkie dzieci mogą wyśmiać koleżankę i ją również"/, lub z punktu widzenia osobistych strat i zysków /np. "Jeżeli chciała spokojnie bawić się dalej, to musiała usłuchać mamy"/.

3. Uzasadnianie poprzez a u t o r y t e t

Uzasadnianie działań poprzez wskazywanie na autorytety reprezentowane przez rodziców, nauczycieli czy inne znaczące osoby. Tendencja do powoływania się na autorytet, którego zdanie jest ostatecznym argumentem uzasadniającym działania /np. "... przecież Pani powiedziała, żeby wszystkie dzieci wstały z miejsc" albo "Mój tata zawsze mówi, żebym słuchał dorosłych"/, lub też do rozpatrywania działań z punktu widzenia siły nakazu lub zakazu wydanego przez autorytet /np. "... mama bardzo prosiła...", "...Pani kazała..."/.

4. Uzasadnianie poprzez p r z y m u s

Uzasanianie działań poprzez wskazywanie na wewnętrzny lub zewnętrzny przymus tych działań. Tendencja do traktowania ich jako konieczności /wewnętrznej lub zewnętrznej/ stosowania się do presji /np. "... on musiał tak zrobić", "... tak trzeba..."/, lub z punktu widzenia poczucia powinności stosowania się do społecznie uznanych efektów działań /np. "wszyscy tak robią i nie wypada robić inaczej", "... tak powinno się postępować./.

5. Uzasadnianie poprzez i n d y w i d u a l n e   p r a w a

Uzasadnianie reakcji na presję poprzez wskazywanie na indywidualne prawa obowiązujące w interakcjach społecznych. Uzasadnienia te mają znamiona samodzielności w ustosunkowywaniu się do zjawisk społecznych wyrażającej się w tendencjach do traktowania uczestników interakcji jako bytów autonomicznych /np. "... ja zazwyczaj staram się słuchać starszych, ale według mnie, Janek nie koniecznie musiał słuchać mamy"/ lub w tendencjach do poszukiwania sensu i znaczenia obserwowanych faktów i podejmowanych reakcji na presję /np. "Po co kłócić się o takie głupstwa", "...jeżeli nie znał tej kobiety, nie musiał się z nią witać. Mama nie miała tu racji."/.

6. Uzasadnianie poprzez o g ó l n e   w a r t o ś c i

Uzasadnianie reakcji na presję poprzez ogólne wartości nadrzędne w stosunku do analizowanych faktów i zjawisk /np. "Grzeczność obowiązuje w każdej sytuacji" /ujmowane w formie ogólnych nakazów /np. "...człowiek powinien być zawsze kulturalnym"/.

7. Uzasadnianie poprzez s p o ł e c z n y   p u n k t   w i -
d z e n i a

Uzasadnianie działań, których argumentem są cudze potrzeby lub poglądy /np. "... posprzątał, aby ulżyć mamie w pracy", "... gdybym była w podobnej sytuacji, też potrzebowałabym natychmiastowej pomocy"/ lub też interes społeczny /np. "..., bo musi być porządek, "... co by to było gdyby dzieci nie słuchały dorosłych" itp./.

Wyróżnione powyżej sposoby rozumowania występowały w różnym nasileniu w uzasadnieniach dzieci, na różnych poziomach

wiekowych, w sytuacjach nacisku społecznego. Dane na ten temat przedstawione są na zamieszczonej poniżej tabeli.

Tab. 1. Sposoby uzasadniania przez badane dzieci reakcji na presję społeczną w poszczególnych grupach wiekowych.

Sposób rozumowania	Procent wypowiedzi w grupach badanych			
	8-9 lat	10-11 lat	12-13 lat	14-15 lat
Uzasadnianie poprzez karę	27,0	23,5	14,8	9,1
Uzasadnianie poprzez korzyści	9,6	11,7	10,2	3,3
Uzasadnianie poprzez autorytet	25,8	26,0	25,6	22,6
Uzasadnianie poprzez przymus	29,4	24,2	17,8	13,8
Uzasadnianie poprzez indywidualne prawa	7,8	6,8	24,6	38,6
Uzasadnianie poprzez ogólne wartości	0,0	8,2	6,2	4,2
Uzasadnienia poprzez społeczny punkt widzenia	0,0	6,2	6,2	7,2
S u m a	100,0	100,0	100,0	100,0

Przedstawione powyżej dane pozwalają sądzić, że wraz z wiekiem badanych dzieci zmniejsza się ilość uzasadnień, w których presja ujmowana jest z punktu widzenia "kary" $/r_m = 1,2$, $\alpha = 0,05$, $\chi^2 = 8,6$ $\alpha = 0,01/^{11}$, "korzyści" $/r_m = 1,2$, $\alpha = 0,05$, $\chi^2 = 1,3/$. Daje się również zaobserwować tendencja do zmniejszania się wraz z wiekiem ilości uzasadnień, w których badani ujmują presję z punktu widzenia "przymusu" $/r_m < 1$, $\chi^2 = 2,1$, $\alpha = 0,2/$.

Z drugiej strony dzieci te coraz częściej uzasadniają reakcje na presję w kategoriach "indywidualnych praw" $/r_m = 2,4$ $\alpha = 0,05$, $\chi^2 = 22,6$ $\alpha = 0,001/$, "ogólnych wartości" $/\chi^2 = 4,2, \alpha = 0,05/$ oraz "ze społecznego punktu widzenia" $/r_m = 1,5$, $\alpha = 0,05$, $\chi^2 = 4,2$, $\alpha = 0,05/$. Okazało się, że jedynie ilość uzasadnień, w których badane dzieci ujmują sy-

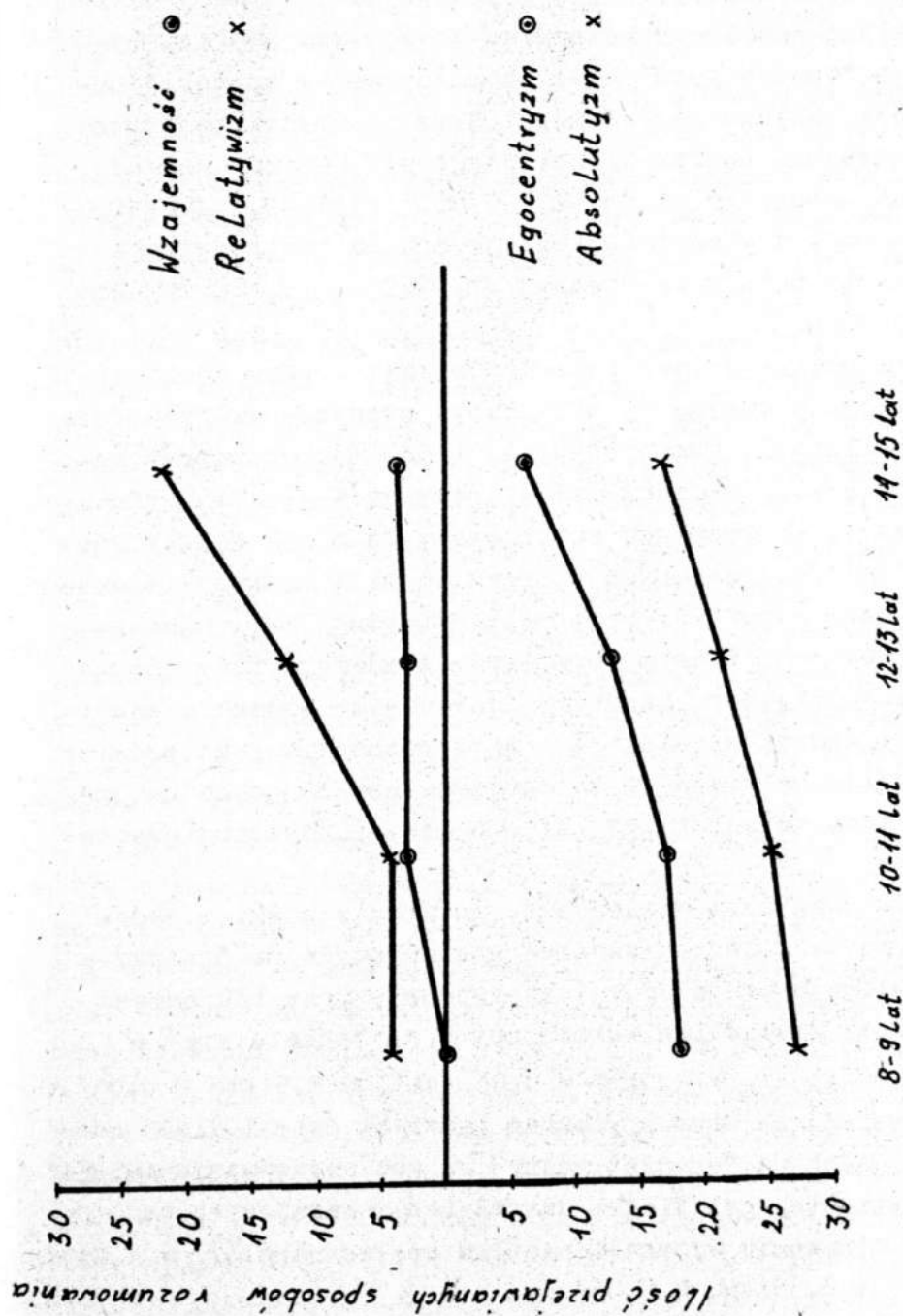
tuację presji z punktu widzenia "autorytetu" nie ulega istotniejszym zmianom w poszczególnych grupach wiekowych.

Rozumowanie badanych dzieci w sytuacjach nacisku społecznego w poszczególnych grupach wiekowych

W analizie rezultatów przyjęto, że przejawiane przez badane dzieci uzasadnienia reakcji na presję, formułowane w kategoriach "kary" oraz "korzyści", zgodnie z teorią rozwoju poznawczego J. Piageta, dają się scharakteryzować jako "egocentryczne" formy rozumowania. Z kolei, uzasadnienia ujmujące presję społeczną z punktu widzenia "autorytetu" i "przymusu" odzwierciedlają "absolutyzm" w sposobie rozumowania. "Społeczny punkt widzenia" w ujmowaniu presji społecznej jest przeciwstawny do "egocentryzmu" i w największym stopniu odzwierciedla to, co J. Piaget nazywa "wzajemnością" w rozpatrywaniu zjawisk społeczno-moralnych. W końcu, uzasadnienia ujmujące presję w kategoriach "indywidualnych praw" oraz "ogólnych wartości" wskazują na "relatywizm" w ujmowaniu zjawisk społecznych i są zdecydowanie przeciwstawne do uzasadnień odzwierciedlających "absolutyzm" w sposobie rozumowania.

Grupując odpowiednio wyróżnione tu sposoby uzasadniania reakcji na presję, dalsza analiza zebranego materiału prowadzona była w ogólnych terminach rozumowania w sytuacjach nacisku społecznego. Analiza ta pozwoliła zaobserwować pewne zmiany w rozumowaniu badanych dzieci, w sytuacjach nacisku społecznego na różnych poziomach wiekowych.

Rys. 1 Poziom rozumowania badanych dzieci
w sytuacjach nacisku społecznego

Przedstawiona powyżej rycina obrazuje częstość z jaką badane dzieci na danym poziomie wiekowym przejawiają określony sposób rozumowania w sytuacjach presji społecznej i tym samym podstawowe tendencje rozwojowe w tym zakresie.

Przedstawione rezultaty wskazują, że w wieku 8-9 lat wyraźnie dominują "egocentryzm" oraz "absolutyzm" w sposobie ujmowania sytuacji nacisku społecznego. Wraz z wiekiem badanych daje się zaobserwować spadek ilości "egocentrycznych" uzasadnień reakcji na presję $/r_m = 1,0; \alpha = 0,05, \chi^2 = 2,2; \alpha = 0,1/$ oraz wyraźny wzrost uzasadnień wskazujących na "relatywizm" w sposobie ujmowania presji społecznej $/r_m = 2,4; \alpha = 0,05; \chi^2 = 26,6; \alpha = 0,001/$.

W analizie statystycznej rezultatów zastosowano również kombinowany wskaźnik ukazujący stosunkową przewagę jednych form rozumowania nad innymi. Chcąc określić tendencję rozwojową rozumowania w sytuacjach nacisku społecznego na wymiarze "egocentryzm-wzajemność", zastosowano kombinowany wskaźnik będący różnicą $/W - E/$ częstości stosowania przez podmiot uzasadnień wskazujących na "wzajemność" $/W/$ oraz "egocentryzm" $/E/$ w ujmowaniu presji społecznej. W celu określenia tendencji rozwojowych na wymiarze "absolutyzm-relatywizm" zastosowano podobnie kombinowany wskaźnik będący różnicą $/R - A/$ częstości z jaką podmiot uzasadniał reakcje na presję w kategoriach wskazujących na "relatywizm" $/R/$ oraz "absolutyzm" $/A/$ w ujmowaniu sytuacji nacisku społecznego.

Analiza ta pozwoliła stwierdzić, że wraz z wiekiem badanych dzieci wzrasta ilość uzasadnień wskazujących na "relatywizm" w sposobie ujmowania presji społecznej, przy równoczesnym spadku ilości uzasadnień wskazujących na "absolutyzm" w sposobie rozumowania $/r_m = 2,0; \alpha = 0,05, \chi^2 = 8,5 \alpha = 0,01/$. Okazało się również, że wraz z wiekiem badanych dzieci ilość uzasadnień wskazujących na "egocentryczny" sposób rozumowania maleje w stosunku do wzrastającej ilości uzasadnień wskazujących na "wzajemność" w ujmowaniu sytuacji nacisku społecznego $/r_m = 1,0; \alpha = 0,05; \chi^2 = 2,59; \alpha = 0,05/$.

Stwierdzone tu zależności nie zmieniają faktu, że w przy-

padku badanych przez nas dzieci, pewne formy "egocentryzmu" oraz "absolutyzmu" są obecne w sposobie rozumowania nawet 14-15-letniej młodzieży.

Związek uzasadnień formułowanych w kategoriach "powinności" i rzeczywistych reakcji na presję bezpośrednich poleceń

Generalnie możemy wyróżnić dwa rodzaje presji społecznej: nacisk ze strony określonych osób w bezpośrednich interakcjach oraz formę nacisku pośredniego określonych wartości i norm postępowania społecznego¹². Uzasadnienia formułowane w ramach pierwszych dwóch pytań zastosowanej w tych badaniach techniki, wskazują na sposób w jaki dziecko ujmuje presję bezpośrednich poleceń. Natomiast uzasadnienia formułowane w ramach następnych dwóch pytań wskazują na sposób w jaki dziecko ujmuje presję wartości i norm postępowania¹³. W związku z tym podjęto próbę odpowiedzi na pytanie: czy dają się zaobserwować różnice w sposobie ujmowania presji bezpośrednich poleceń oraz presji wartości i norm społecznych w zastosowanych w tych badaniach sytuacjach. W celu określenia istotności tych różnic zastosowano wskaźnik kombinowany, będący różnicą częstości przejawianych uzasadnień w grupie pierwszych dwóch pytań oraz częstości przejawianych uzasadnień w odpowiedziach na dwa następne pytania. Wskaźnik ten wyliczono dla każdej osoby i w ramach każdej z kategorii analizy.

Analiza opracowanych w ten sposób rezultatów badań pozwoliła stwierdzić, że wraz z wiekiem badanych maleje ilość uzasadnień wskazujących na "egocentryczny" sposób ujmowania presji wartości i norm społecznych w porównaniu z ilością uzasadnień, wskazujących na "egocentryczny" sposób ujmowania presji bezpośrednich poleceń $r_m = 1,2$; $\alpha = 0,05$; $\chi^2 = 3,4$; $\alpha \approx 0,05$ /. Ponadto, okazało się, że wraz z wiekiem badanych wzrasta ilość uzasadnień wskazujących na "relatywny" sposób ujmowania presji wartości i norm w porównaniu z ilością uzasadnień wskazujących na "relatywny" sposób ujmowania presji bezpośrednich poleceń $r_m = 1,2$; $\alpha = 0,05$; $\chi^2 = 5,4$; $\alpha = 0,02$ /. Przeprowadzona analiza nie ukazała istotniejszych statystycznie zależności pomiędzy wiekiem badanych a sposobem ujmowania

presji bezpośrednich poleceń oraz wartości i norm społecznych, w ramach uzasadnień wskazujących na "wzajemność" $/r_m = 0,5$; $\chi^2 = 0,21/$ i "absolutyzm" $/r_m = 0,8$; $\chi^2 = 0,16/$, w sposobie rozumowania w sytuacjach nacisku społecznego.

4. Dyskusja

Przedstawione powyżej dane mogą być interpretowane z różnych punktów widzenia i w zależności od tego prowadzą do różnych wniosków. Charakter niniejszego opracowania nie pozwala na szerszą analizę przedstawionych rezultatów. Z konieczności postaram się zasygnalizować niektóre z najważniejszych wniosków, które moim zdaniem, wynikają ze stwierdzonych powyżej wiadomości.

Pierwszym i zasadniczym wnioskiem wynikającym z prezentowanych badań to stwierdzenie, że zaobserwowane na poszczególnych poziomach wiekowych zmiany, w sposobie ujmowania presji społecznej przez badane dzieci, odzwierciedlają podstawowe tendencje rozwoju poznawczego i moralnego opisane przez J. Piageta oraz L. Kohlberga¹⁴. Zgodnie z rezultatami badań, rozwój rozumowania w sytuacjach nacisku społecznego przebiega od "absolutyzmu" do "relatywizmu" oraz od "egocentryzmu" do "wzajemności" w ujmowaniu presji bezpośrednich poleceń i norm postępowania społecznego.

Stwierdzone zależności ukazują jednak, że rozwój w tym zakresie nie jest równomierny i nie polega na globalnych zmianach wzdłuż wyróżnionych tu wymiarów. Okazuje się, że dziecko nabywając zdolność do ujmowania presji ze "społecznego punktu widzenia", nie pozbywa się całkowicie swego "egocentryzmu". Można również zaobserwować, że dziecko coraz bardziej zdolne do "relatywnego" ujmowania presji nie pozbywa się wcale "absolutyzmu" w rozpatrywaniu sytuacji nacisku społecznego. I tak np. ilość uzasadnień reakcji na presję z punktu widzenia "autorytetu" nie ulega istotniejszym zmianom na różnych poziomach wiekowych. Natomiast ilość uzasadnień z punktu widzenia "przymusu" przejawia zaledwie tendencję do spadku wraz z wiekiem.

Stwierdzone tu zależności nie są jednak sprzeczne z rezultatami osiąganymi przez innych badaczy. Pewne formy autorytaryzmu i egocentryzmu w rozumowaniu moralnym młodzieży 16-letniej obserwował w swoich badaniach L. Kohlberg¹⁵. Możemy również wskazać na badania, zgodnie z którymi atmosfera rygoru i wysokiego autorytetu ojca rodziny nie obniża, a wręcz sprzyja autonomii w rozumowaniu moralnym dzieci pochodzących z tego rodzaju rodzin¹⁶.

Powyższe rezultaty pozwalają sądzić, że jednostka ujmując daną sytuację w sposób "relatywny" może rozpatrywać ją równocześnie z punktu widzenia "autorytetu" osób wywierających presję lub spostrzeganego "przymusu". Tego samego rodzaju prawidłowość zachodzi prawdopodobnie w odniesieniu do wymiaru "egocentryzmu" - "wzajemność". Możemy więc powiedzieć, że b a r d z i e j d o j r z a ł e f o r m y r o z u m o w a n i a m o g ą z a w i e r a ć w s o b i e m n i e j d o j r z a ł e. Nie zmienia to jednak faktu, że rozumowanie zachowuje w sposób zasadniczy określony kierunek rozwoju.

Rezultaty przedstawionych tu badań wskazują również, że rodzaj pytania zmienia, w sposób istotny statystycznie, formułowane przez badane dzieci, uzasadnienia na presję społeczną. Zjawisko to, oraz podstawowe tendencje rozwojowe w tym zakresie, zostały szerzej opisane przez J.F. Morrisa¹⁷.

Rezultaty analizowanych tu badań wskazują, że pytania wymagające do dziecka uzasadnień reakcji na presję społeczną w kategoriach "powinności", podnoszą poziom rozumowania badanych. Natomiast pytania wymagające uzasadnień w kategoriach rzeczywistych reakcji na presję bezpośrednich poleceń, obniżają poziom dojrzałości rozumowania.

Należy jednak sądzić, że jest to zjawisko p o z o r n e g o wzrostu dojrzałości poznawczo-moralnej. Popełnilibyśmy błąd stwierdzając, że poprzez samo postawienie pytania o "powinności" podnieśliśmy poziom rozumowania dziecka w sytuacji nacisku społecznego. Powstaje pytanie: czy istnieje inny sposób wyjaśnienia zaobserwowanych tu zależności.

Rozważania Chandlera, Greenspana i Barenboima¹⁸ w badaniach nad ocenami moralnymi skutków i intencji czynów, oraz

Saltzsteina, Sanvitalea i Supranera¹⁹ w badaniach na wpływem wyroków sędziowskich na oceny wydawane przez dzieci o wielkości przewinienia przestępcy wskazują, że wyjaśnienie tego zjawiska musimy szukać nie w dojrzałości struktur ale we własnościach samego procesu rozumowania.

Uwzględniając rozważania tych badaczy możemy powiedzieć, że bardziej dojrzałe uzasadnienia formułowane w odpowiedziach na pytania o "powinności", nie odzwierciedlają przesunięcia rozwojowego w kierunku większej decentracji w rozumowaniu danego dziecka. Różnica ta wynika raczej z przesunięcia w zakresie koncentracji z jednego na inny aspekt sytuacji. W tym sensie, koncentracja na "powinności" wprowadza wymóg "relatywizmu" i "nie-egocentryzmu" w ujmowaniu danej sytuacji, sprawiając wrażenie wzrostu dojrzałości rozumowania. W przypadkach tych obserwujemy prawdopodobnie kształtowanie się formy myślenia, którą nazwać możemy rozumowaniem kontekstualnym.

Zgodnie z rezultatami badań należy podkreślić, że przesunięcie w kierunku określonej formy rozumowania nie zależy tylko i wyłącznie od koncentracji na danym aspekcie sytuacji. Wzrost poziomu rozumowania w kategoriach "powinności", w stosunku do rozumowania w kategoriach rzeczywistych relacji na presję bezpośrednich poleceń, staje się coraz wyraźniejszy wraz z wiekiem badanych. Przesunięcie to jest więc zależne od wieku. Należy sądzić, że im dziecko jest starsze oraz im bardziej dojrzałe w swoim rozumowaniu społeczno-moralnym, to z tym większym prawdopodobieństwem obserwować będziemy przesunięcie w kierunku określonych form rozumowania w zależności od koncentracji na określonym aspekcie sytuacji. Sformułowany tu wniosek odnosi się do koncentracji na rzeczywistych reakcjach lub na "powinnościach". Może być jednak uogólniony na inne aspekty sytuacji. Powstaje tu jedynie pytanie o zakres tego zjawiska.

Uzyskane rezultaty badań zwracają uwagę na jeszcze jedną

sprawę, która wymaga przynajmniej zasygnalizowania. Jedną z tez w teorii oporności J. Brehma²⁰ głosi, że poziom spostrzeganego przez podmiot "uzasadnienia" i "uprawnienia" presji społecznej jest stałym czynnikiem w układzie uwarunkowań reakcji na nacisk. Badane przez nas dzieci, na różnych poziomach wiekowych ujmowały presję społeczną w różny sposób, szukając uzasadnień z punktu widzenia różnych kategorii. Zmiany rozwojowe oraz zróżnicowanie form rozumowania w sytuacjach presji społecznej pozwala przypuszczać, że poziom spostrzeganego uzasadnienia i uprawnienia presji jest również zróżnicowany u różnych osób. Na podstawie prezentowanych tu badań możemy powiedzieć, że powyższa teza J. Brehma jest prawdziwa ale w odniesieniu do określonej grupy wiekowej badanych²¹.

W kontekście przedstawionych tu rozważań możemy przypuszczać, że "egocentryzm" i "absolutyzm" w rozumowaniu społecznym, występuje na każdym etapie życia większości normalnie rozwijających się ludzi. Człowiek bowiem w wielu sytuacjach staje przed koniecznością ochrony własnego interesu. Stając wobec wielu dylematów życia codziennego lub przeżywając wiele innych sytuacji trudnych, człowiek jest często zmuszony odwoływać się do określonych autorytetów lub ulegać koniecznemu przymusowi. Z drugiej jednak strony, presja wartości i norm społecznych, koncentracja na "powinności" zachowań wobec nacisku społecznego wyzwala, stopniowo wraz z wiekiem, bardziej dojrzałe formy rozumowania niezależnego od konkretnych treści przeżywanej sytuacji.

Warto się jednak zastanowić, w jaki sposób poszczególne formy rozumowania człowieka zależą od rodzaju przeżywanej sytuacji. Z tego punktu widzenia, przedstawione powyżej rezultaty badań mają ograniczony zasięg interpretacji. Na ich podstawie możemy formułować szereg hipotez, odnoszących się do rozumowania w sytuacjach presji społecznej ze strony osób dojrzałych. Nie umniejsza to jednak wartości zaobserwowanych i przedstawionych tu zależności oraz tendencji rozwojowych w tego rodzaju sytuacjach nacisku społecznego. W pewnym zakresie opisane zależności mogą być uogólnione w formie dalszych hipotez empirycznych wymagających potwierdzenia.

W tym sensie możemy sądzić, że kształtując sposoby rozumowania w sytuacjach społeczno-moralnych, dostarczymy jednostce określonych autonomicznych narzędzi /niezależnych od konkretnych treści sytuacji/, opracowania i rozwiązywania napotykaných trudności. W tym miejscu wyłania się oddzielny problem, wymagający badań na temat sposobów i możliwości kształtowania rozumowania jednostki w określonych sytuacjach społecznych. Zagadnienie to jest sądzę powinno stać się jednym z problemów rozważanych obecnie w ramach koncepcji poradnictwa życia.

PRZYPISY:

- ¹ Por. T. Tomaszewski: Wstęp do psychologii, Warszawa PWN, 1963, s. 129 - 130, M. Tyszkowa: Zachowanie się dzieci i młodzieży w sytuacjach trudnych. Teoretyczne i metodologiczne podstawy badań, /W:/ M. Tyszkowa /red./: Zachowanie się młodzieży w sytuacjach trudnych i rozwój osobowości, Poznań UAM, Psychologia i Pedagogika 1977, nr 42, s. 20 - 38
- ² J. Brehm: Theory of Psychological Reactance, New York - London, Academic Press, 1966, Teoria ta opisana jest w języku polskim w artykule J. Trempała: Oporność psychiczna jako zmienna modyfikująca przebieg i efekty poradnictwa psychologicznego, Bydgoszcz WSP, Studia Psychologiczne 1979 nr 1
- ³ Np. H.D. Saltzstein, R.D. Diamond, M. Belenky: Moral judgment level and conformity behavior, Develp. Psychol., 1972, 7, s. 327 - 336 oraz Saltzstein H.D., Osgood S.: The development of children's reasoning about group interdependence and obligation, J. of Psychol., 1975, 90, s. 147 - 155 i in.
- ⁴ Mówiąc o logice nie mam na myśli logiki formalnej, dla której termin "logiczny" odnosi się do tego co ma określone znaczenie, co jest dowiedzione i sprawdzone. W sensie psychologicznym każde rozumowanie prowadzące do sądów prawdziwych jak i fałszywych jest zawsze logiczne, por. Dewey J.: Jak myślimy? Warszawa KiW, 1957, s. 44 i nast., Rubinstein S.L.: Podstawy psychologii ogólnej, Warszawa KiW, 1962, s. 478 - 479.

Wyraża to w tym, że badani formułujący sądy fałszywe postępują zgodnie z zasadami swojej logiki, na co wskazują Hall V.C., Kaye D.B.: The necessity of logical necessity in Piaget's theory, /W:/ Siegel L.S., Brainard C.J. /ed./: Alternatives to Piaget, Academic Press, New York - London, 1978, s. 153 - 169. Badani formułujący fałszywe sądy posiadają również poczucie logicznej kompetencji, co podkreślają Murray F.B., Armstrong S.L.: Necessity in Conservation and Nonconservation, Develop. Psychol., 1976, 12, p. 483 - 484.

⁵ Por. J. Piaget: Sąd i rozumowanie u dziecka, Książnica - Atlas, b.d., Studia z psychologii dziecka, Warszawa PWN, 1966 i in.

⁶ W swojej teorii rozwoju moralnego L. Kohlberg rozumie "wzajemność" w nieco odmienny sposób niż J. Piaget przeciwstawiając "egocentryzmowi" umiejętność podejmowania "perspektywy społecznej", Por. L. Kohlberg: Moral Stages and Moralization: the cognitive-developmental approaches. /W:/ Lickona T. /ed./: Moral development and behavior, New York, 1976, Holt, Reinhart and Winston. s. 36 - 41

⁷ Wymiar "subiektywizm - obiektywizm" opisuje w teorii J. Piageta przede wszystkim rozwój poznania naukowego, por. Zamiara K.: Epistemologia genetyczna Piageta a społeczny rozwój nauki, Warszawa PWN, 1979

⁸ Por. H. Kaja: Poradnictwo życia a problematyka poradnictwa moralnego /w tym numerze/

⁹ J. Piaget, op.cit., L. Kohlberg, op.cit., oraz From is to ought: How to Commit the naturalistic fallacy and get away it in the study of moral development, /W:/ Mischel T. /ed./: Cognitive development and epistemology, Academic Press, N.Y., 1971

¹⁰ ibidem,

¹¹ Medianowy współczynnik korelacyjny r_m obliczony według wzoru $r_m = \frac{N - 10}{5n}$ za Perkal J.: Matematyka dla przyrodników i rolników, t. III, Warszawa 1963, s. 114 - 115, Wzór na χ^2 za Brzeziński J.: Metody badań psychologicznych w zarysie Poznań UAM, 1975

- ¹²Por. S. Mika: Wstęp do psychologii społecznej, Warszawa PWN 1972 s. 222 i nast.
- ¹³Por. J.F. Morris: The development of adolescent value-judgments, The British J. of Educ. Psych., Vol. XXVIII, 1958, pp. 1 - 14
- ¹⁴Por. J. Piaget, op.cit., L. Kohlberg, op.cit.,
- ¹⁵L. Kohlberg: Moral Development and Identityfication, /W:/ H.W. Stevenson: Child psychology, Part I, University Press, Chicago, 1963, p. 320 i nast.
- ¹⁶C.H. Liu: The influence of Cultural Background on the Moral Judgment of Children, niepublikowana praca doktorska za Jersild A.: Child Psychology, Prentice-Hall Intern., 1968, p. 510
- ¹⁷J.E. Morris: op.cit.,
- ¹⁸M.J. Chandler i in.: Judgments of intentionality in response to videotaped and verbally presented moral dilemmas: The medium is the message, Child Develop., 1973, 44, po. 315 - 320
- ¹⁹H.D. Saltzstein i in.: Social Influence on Children's Standards for Judging Criminal Culpability, Develop, Psych., 1978, 14, po. 125 - 131
- ²⁰J. Brehm: op.cit., s. 18
- ²¹Powyższe stwierdzenie jest wsparte również innymi rezultatami badań empirycznych, por. J. Trempała: jak wyżej, s. 85

REASONING OF SCHOOL - AGE CHILDREN IN SOCIAL PRESSURE SITUATIONS

Summary

The problems of the empirical research presented in this paper concern some theoretical issues of an individual's cognitive functioning in social pressure situations. The objective of the paper is to show the fundamental developmental tendencies of children's reasoning in social pressure situations.

The studies were conducted on 66 children in 4 age groups: children aged 8-9, 10-11, 12-13 and 14-15. Five specially prepared stories of a projective character were used. The contents of the stories referred to various situations typical for children, where social pressure from adults occurred. Following the reading of each story, the experimenter asked questions about the character's reactions, formulated both in terms of actual reactions to the pressure of direct instructions, and in terms of moral obligation.

The results of the study encourage us to believe that in social pressure situations the evolution of reasoning proceeds in accordance with J. Piaget's theory of cognitive development, from "egocentrism" to "reciprocity", and from "absolutism" to "relativism". Some of the obtained results were discussed with more details within the framework of the field of an individual's cognitive development.

СПОСОБЫ РАССУЖДЕНИЯ ДЕТЕЙ ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В СИТУАЦИЯХ ОБЩЕСТВЕННОГО НАЖИМА

Резюме

Проблематика представленных эмпирических исследований касается некоторых теоретических вопросов познавательного функционирования человека в ситуациях общественного нажима.

Цель настоящей статьи - представить основные тенденции развития способов рассуждения детей в ситуациях общественного нажима.

Исследования проводились в группе 66 детей в четырёх возрастных подгруппах: 8 - 9 лет, 10 - 11 лет, 12 - 13 лет, и 14- 15 лет. Было применено пять специально сконструированных рассказов-историй. Содержание рассказов касалось разнообразных и типичных для детей ситуаций общественного нажима со стороны взрослых. К зачитанным рассказам ведущий эксперимент задавал вопросы, касающиеся реакции героя на давление прямых поручений, а также на обязанности.

Результаты исследований позволяют заключить, что развитие рассуждения в ситуациях общественного нажима проходит согласно теории познавательного развития Пиаже от "эгоцентризма" к "взаимности" и от "абсолютизма" к "релятивизму".